

بررسی اثرات زیست محیطی توسعه‌ی فیزیکی شتابان شهرها

- با تأکید بر شهرهای تهران و تبریز -

چکیده

زمین پدیده‌ای است مطلق و ثابت؛ باین وجود، تحت تأثیر عوامل گوناگونی چون توسعه و گسترش شهرها، ادغام روستاها در بافت فیزیکی شهرها، رشد واحدهای مسکونی و صنعتی، ایجاد تغییر در الگوی مصرف زمین و سوء مدیریت، به‌طور قابل ملاحظه‌ای کاهش می‌یابد. از مقایسه‌ی رشد جمعیت شهری با فضای اشغالی آن‌ها معلوم می‌شود که به موازات رشد جمعیت، مساحت‌های اطراف شهرها نیز اشغال شده و در بیشتر موارد مانند شهرهای بانکوک، سائوپولو، تهران و تبریز میزان تصفیه زمین از رشد جمعیت پیشی می‌گیرد، لذا ضمن نابودی مساعدترین و حاصلخیزترین اراضی کشاورزی، موجب آسیب‌پذیری چرخه‌ی حیات، ارگانسیم‌های گیاهی و جانوری و نیز چشم‌اندازهای طبیعی می‌شود. بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد که با نزدیک نمودن اهداف حفظ محیط زیست با برنامه‌ریزی و طراحی، علاوه بر حفظ اراضی کشاورزی، می‌توان میزان آسیب‌پذیری محیط را نیز به حداقل رساند. تنظیم الگوی مصرف زمین، برقراری ضوابط اصولی در تفکیک زمین، افزایش تراکم ساختمانی و از همه مهمتر افزایش آگاهی‌های اجتماعی و ایجاد باورهای عمومی مبنی بر بی‌بدیل بودن زمین، از ابزارهای مهم این مدیریت‌اند.

کلیدواژه‌ها: زمین، محیط زیست، رشد فیزیکی، برنامه‌ریزی شهری.

۱. درآمد:

از کل مساحت سازه‌ی زمین، یک سوم آن یعنی ۱۴۹ میلیون کیلومتر مربع را خشکی‌ها پوشانیده‌اند که از این مقدار تنها ۸۰ الی ۹۰ میلیون کیلومتر مربع (حدود ۱۷ درصد) برای سکونت مناسب‌اند. گرچه بعضی تغییرات

جزیی کم‌اهمیت در خطوط ساحلی سبب افزایش یا کاهش سطح خشکی‌ها گردیده‌ولی اطلاعات موجود حاکی از آن است که وسعت زمین قابل استفاده تقریباً محدود می‌باشد. از این رو می‌توان چنین اظهار نمود که زمین یا خاک پدیده‌ای است مطلق و ثابت‌همین واقعیت، بدان ارزش منحصر بفرد و بی‌بدیلی داده که هرگونه برخورد صرفاً بازاری و ابزاری را به راحتی نفی می‌کند.

با نگاهی به روند توسعه‌ی فیزیکی شهرها، به‌ویژه در نیمه‌ی دوم قرن حاضر، معلوم می‌شود که این عنصر محدود (زمین قابل سکونت) تحت تأثیر عواملی چون ازدیاد جمعیت، رشد طبیعی و مهاجرت از روستا به شهر، ادغام روستاها در بافت فیزیکی شهرها، گسترده‌گی و پر شمار شدن واحدهای تولیدی، خدماتی و مسکونی، تغییر الگوی مصرف زمین، افزایش حرص و طمع انسان‌ها، زمین‌خواری و سوء مدیریت و مانند آن با آهنگی سرسام‌آور کاهش می‌یابد. با توجه این اصل که حداقل در ایران هیچ شهری نمی‌توانست علت وجودی داشته باشد، مگر این که منابع بالفعل یا بالقوه‌ی محیطی شرایط توسعه‌ی آن را فراهم سازند. بنابراین به دنبال رشد فیزیکی شتابان مجتمع‌های زیستی، بخش وسیعی از بهترین و بالطبع باارزش‌ترین اراضی بلافصل شهرها، که از دیرباز شرایط زیست محیطی لازم و کافی برای تجمع انسان‌ها در آنها وجود داشته، در معرض نابودی قرار می‌گیرند.

باید پذیرفت که اگر هدف این است که محیط مناسب برای زندگی انسان‌ها چه در داخل و چه در خارج محیط مصنوع فراهم شود در آن صورت لازم است اهمیت بیشتری به محیط زیست داده و از زیان‌ها و عواقب ناشی از سهل‌انگاری به شدت پرهیز شود. این مقاله با توجه به ارتباط تنگاتنگ موجود میان روند توسعه‌ی فیزیکی شهرها و محیط زیست، بر آن است که چشم انداز کلی این توسعه و عوارض زیست محیطی ناشی از آن را در سطوح جهانی (در مقیاس کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه) و ملی (در مقیاس شهرهای بزرگ کشور چون تهران و تبریز) به صورت توصیفی ترسیم و بر این مبنای توجه دست اندرکاران و برنامه ریزان را در برخورد به موقع با این معضل بیش از پیش معطوف نماید.

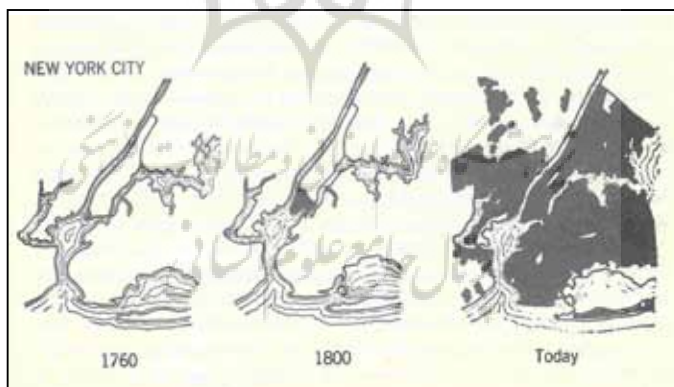
۲. توسعه‌ی فیزیکی نواحی شهری جهان

افزایش جمعیت شهری جهان در قرن حاضر، به‌ویژه در نیمه‌ی دوم آن، آهنگ شتابانی به خود گرفته است. امروزه روند این رشد در کشورهای صنعتی اروپا متعادل شده، ولی در ممالک در حال توسعه هنوز به صورت

پدیده‌ی گسترده و فراگیر مطرح است. بازتاب این رشد همراه با تغییر الگوهای مصرف زمین، گستردگی بیش از حد سطح فیزیکی شهرهاست. اگرچه تصاحب و تملک سطح اراضی شهری در مقیاس‌های متفاوت بیش از پیش صورت می‌گیرد، ولی باید دانست که نوع مصرف زمین به دلیل تمایزات فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، صنعتی، فنی و تکنولوژیکی از کشوری به کشور دیگر متفاوت می‌باشد. در این بحث، کشورهای جهان با در نظر گرفتن مؤلفه‌های بالا، به دو گروه توسعه یافته و در حال توسعه تقسیم و از هر کدام چند شهر به عنوان نمونه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۲. توسعه فیزیکی نواحی شهری کشورهای توسعه یافته:

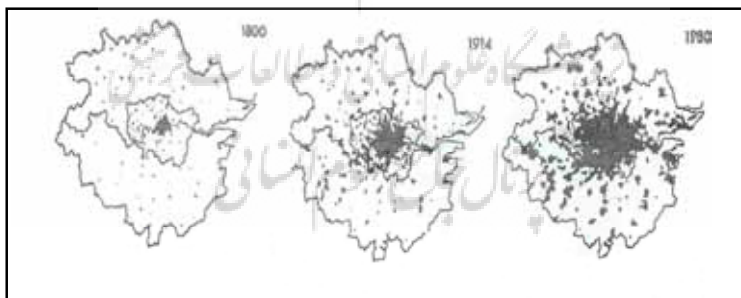
وسعت کومون‌های شهری^۱ فرانسه، حدود ۸۴ هزار کیلومتر مربع یعنی ۱۵/۴ درصد وسعت کل این کشور است. این رقم در انگلستان ۱۰ درصد کل کشور را در بر می‌گیرد، که البته در قسمت جنوب شرقی آن از ۳۵ درصد نیز افزون است (میر معزی، ۱۳۷۵). در ایالات متحده‌ی آمریکا، هر سال شهرها ۴۰۰ هزار هکتار از اراضی مرغوب و ۸۰۰ هزار هکتار از اراضی نامرغوب را می‌بلعند. با ادامه‌ی این وضع پیش بینی شد که تا سال ۲۰۰۰، ایالات ماساچوست و نیویورک ۵۰ درصد، کانکتیکات ۷۰ درصد، نیوهمپشایر و ردآیلند تمامی اراضی مرغوب کشاورزی خود را از دست بدهند (شکل ۱).

شکل ۱: رشد فیزیکی شهر نیویورک از قرن هجده تاکنون (گالون و سیمون، ۱۹۹۴).

کانون تجّ شهر پاریس، گستره‌ای به وسعت ۲۳۱۲ کیلومتر مربع را در بر گرفته و فضای شهری لس آنجلس بجمعه یّ برابر بجمعه یّ شهر پاریس از ده هزار کیلومتر مربع نیز بالغ گردیده است. در حالی که طول کانونجمه یّی پاریس حدود ۳۰ کیلومتر است، این مقدار در ناحیه‌ی شهری بخش جنوبی کالیفرنیا مسافتی معادل ۲۰۰ کیلومتر را در بر می‌گیرد. در حال حاضر، یک سوم اراضی شهر لس آنجلس به امر رفت و آمد اتومبیل‌ها (با چهار هزار کیلومتر بزرگراه)، یک سوم دیگر برای پارکینگ و تسهیلات وابسته به حمل و نقل و تنها یک سوم باقی مانده به فضای مسکونی اختصاص دارد. در شهر پاریس در کنار هزاران مورد تأسیسات شهری عظیم (صنعتی، نظامی و غیره)، فرودگاه به تنهایی وسعتی معادل ۶۵۰۰ هکتار که فاصله‌ی چندانی نیز با فضای فیزیکی شهر ندارد را در بر گرفته است.

لندن در سال ۱۸۰۱ با یک میلیون ترنجمه یّ به شکل تعجب‌آوری شهری فشرده و عمدتاً در درون شعاعی در حدود ۳/۲ کیلومتر از مرکز محدود شده بود و تا سال ۱۸۵۱ با دو برابر کردنجمه یّ شعاعش بیشتر از ۴/۸ کیلومتر افزایش نیافته بود و تراکم‌های بالاتر در نواحی درونی قرار داشت. از آن پس، شهر مزبور شروع به گسترش در تمامی جهات مخصوصاً به سمت جنوب و شمال شرقی کرد. در سال ۱۹۱۴ لندنجمه یّ معادل حدود ۶/۵ میلیون تن داشت. با فرارسیدن سال ۱۹۳۹، ایرجمه یّ به ۸/۵ میلیون تن رسید. با این وجود در آن دوره، ناحیه‌ی ساخته شده پایتخت، حدود ۳ برابر افزایش یافت. نتیجه همان‌گونه بود که پیش‌بینی می‌شد، یعنی سیل وسیعی از ساخت و سازهای سودجویانه که با کیفیت نازلی برای فروش صورت پذیرفت (هال، ۱۳۸۱) (شکل ۲).

شکل ۲: رشد فیزیکی شهر لندن از قرن هجده تا کنون (هال، ۱۳۸۱).

تنها یک پنجم وسعت ژاپن قابل سکونت است. در این کشور نواحی جلگه ای بر عکس نواحی کوهستانی از جمعیت گزیده و نی می از ساکنان کشور (تزدیک به ۶۴ میلیون تن) در ۱۰۰۰ کیلومتر مربع از اراضی مرغوب تجمّ یافته‌اند به همین دلیل رقابت جهت تصرف فضا شدید و فشرده است. همچنین توسعه فیزیکی مناطق شهری و راههای ارتباطی ژاپن از ۱/۶۷۰ میلیون هکتار در سال ۱۹۶۵، به ۲/۶۰۰ میلیون هکتار در سال ۱۹۸۵ افزایش، و در مقابل وسعت اراضی مزروعی از ۵/۴ میلیون هکتار به پنج میلیون هکتار کاهش یافته است (شاریه، ۱۳۷۳).

اطلاعات موجود نشان می‌دهد که امروزه شهرهای کشورهای اروپایی، به ویژه آمریکای شمالی، به دلیل نابودی زیست مشترک انسان‌ها، گسترش فرهنگ حونه نشینی و ویلا نشینی و کالکچیر الگوی سستی کاربری زمین فضای بیشتری را تصرف می‌نمایند. همچنین در برخی از کشورهای جامعه‌ی اروپا، در اثر وجود مواد غذایی مازاد، بی‌توجهی به حفظ اراضی مرغوب بسیار آسان صورت می‌گیرد. بورس بازان خواهان زمین بیشتری برای ساختمان سازی در مناطق روستایی‌اند؛ زیرا توسعه در زمین‌های جدید نسبت به زمین‌های موجود در سطح شهرها ارزانتر تمام می‌شود. (بیر و هیگینز، ۱۳۸۱: ۱۳۳)

۲-۲. توسعه فیزیکی شهری در کشورهای در حال توسعه:

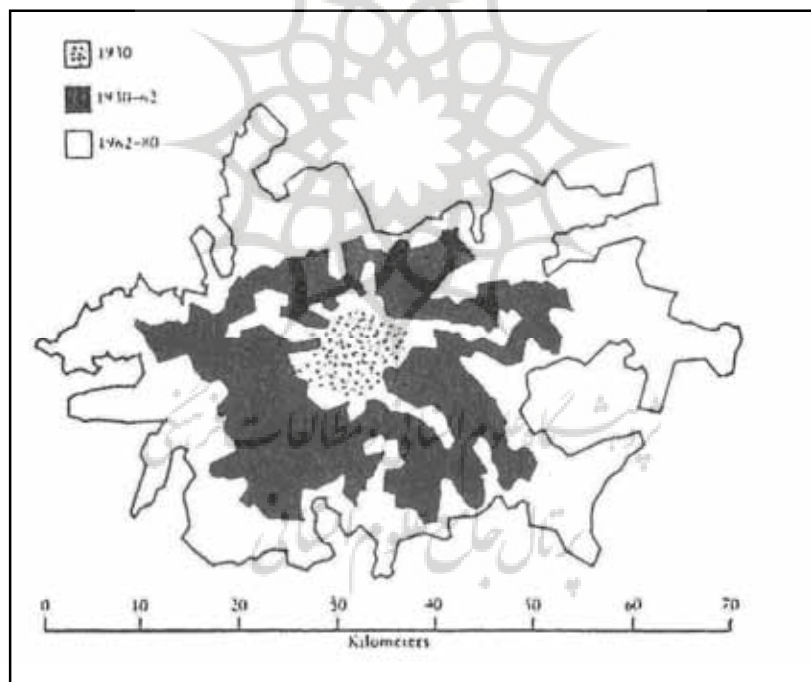
در سال ۱۹۵۰ حدود ۲۵۷ میلیون تن در شهرهای کشورهای در حال توسعه زندگی می‌کردند. با این حال به دنبال رشد طبیعی جمعیت و به ویژه موج مهاجرت روستا - شهری جمعیت شهری این کشورها در سال ۱۹۸۵ به مرز ۱۲۲۸ میلیون تن (پنج برابر) رسید (شکویی، ۱۳۷۳). این رشد مسائل و مشکلات متعددی با خود داشته، که یکی از آنها توسعه فیزیکی شتابان شهرهاست. به عنوان مثال طول کیشازا (در کنگو) به هفتاد کیلومتر و شهر کلکته (در هند) در امتداد رودخانه‌ی هوگلی به ۹۰ کیلومتر رسیده است. مسافت فضای ساخته شده در شهر بانکوک نیز در طول سال‌های ۷۶-۹۴۲ تقریباً دوازده برابر شده است (شاریه، ۱۳۷۳).

شهر سائوپولو در برزیل، نمونه‌ی غم‌انگیز دیگر توسعه مناطق شهری در کشورهای در حال توسعه می‌باشد. این شهر در سال ۱۹۳۰ با یک میلیون تن جمعیت تنها ۱۵۰ کیلومتر مربع وسعت داشته است. در سال ۱۹۶۲ جمعیت سائوپولو به چهار میلیون تن و مساحت آن به ۷۵۰ کیلومتر مربع رسید و در سال ۱۹۸۰ با داشتن

دوازده میلیون تجمع جمعیت مساحت آن از ۱۴۰۰ کیلومتر مربع بالغ گردید (شکل ۳) (بانک جهانی، ۱۹۹۳). نتایج مطالعات نشان می‌دهد که این شهر سالانه به‌طور متوسط ۶۰ کیلومتر مربع بر وسعت خود می‌افزاید (شاربه، ۱۳۷۳). همچنین شهر قاهره مرکز مصر سالانه ۵۰۰ هکتار از زمین‌های حاصل خیز دلتای نیل را به زیر ساخت و سازهای جدید می‌برد. (امانی، ۱۳۷۱)

۳. توسعه فیزیکی نواحی شهری ایران

در کشور ما از گذشته‌ی بسیار دور، نسبت جمعیت ساکن در نقاط شهری در مقایسه با شهرهای ممالک در حال توسعه و منطقه همواره بالا بوده است. در حالی که در سال ۱۳۶۹ جمعیت شهرنشین کشورهای در حال توسعه کمتر از ۳۵ درصد گزارش شده، این نسبت در کشور ما از ۶۰ درصد نیز تجاوز کرده است (زنجانی، ۱۳۷۱).

شکل ۳: رشد نواحی شهری ساتوپولو در سال‌های ۸۰-۱۹۳۰ (بانک جهانی، ۱۹۹۳)

بر اساس آمارهای موجود، مقدار اراضی مزروعی کشور در سال ۱۳۵۲ بالغ بر ۱۷/۴۸۱ میلیون هکتار بوده است. با آن که پس از انقلاب حدود ۴۵۲ هزار هکتار از اراضی ملی کشور به اراضی مزروعی موجود اضافه شد، لیکن این رقم در سال ۱۳۶۷ حدود ۱۷/۱۵۰ میلیون هکتار را نشان می‌دهد. بدین ترتیب مقایسه‌ی ارقام یاد شده بیانگر آن است که جمع اراضی مزروعی که طی سال‌های ۶۷-۱۳۵۲ به اراضی غیر مزروعی نظیر احداث و توسعه‌ی شهرک‌ها، گسترش شهرها، اماکن عمومی و خصوصی تبدیل شده، حدود ۷۸۴ هزار هکتار بوده است (مطالعات امور واحدهای تولیدی و کشت و صنعت، ۱۳۷۱). در حقیقت افزایش سرجمع پستو نیز مهاجرت‌های بی‌رویه در سطح کشور، موجب شده است که در سه دهه‌ی اخیر مجتمع‌های زیستی موجود و یا نوسازیش از پیش گسترش یافته و در نتیجه مزارع، باغات و قلمستان‌های بلافصل شهرها، که نقش بنیادی در حفظ محیط زیست دارند، به محل‌های خدماتی، تولیدی، صنعتی، ارتباطی، مسکونی و نظایر آن تبدیل شوند.

با این حال جمع پست شهری کشور در افق ۱۴۰۰ خورشیدی به بیش از ۱۰۰ میلیون تن، یعنی متجاوز از سه برابر جمع پست شهری سال ۱۳۷۰، که حدود ۳۲ میلیون تن بود، خواهد رسید. بنابراین تا افق ۱۴۰۰ ناگزیر باید حدود ۷۰۰ هزار هکتار، خواه با گسترش شهرهای موجود و خواه با ایجاد شهرهای جدید به امر شهر و شهرسازی جدید اختصاص یابالین مساحت که تقریباً دو برابر مساحت همه شهرها تا سال ۱۳۷۰ است، درخور توجه است (توفیق و صدقیان، ۱۳۷۴). در این ارتباط اشاره به روند توسعه‌ی فیزیکی دو شهر بزرگ تبریز و تهران می‌تواند ابعاد مسأله را بیشتر روشن نماید:

۱-۳. توسعه‌ی فیزیکی شهر تهران: گاه‌علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

منطقه‌ی شهری تهران بزرگ در داخل فضای جغرافیایی خود از ناحیه‌ی شمال تا دامنه‌ی ارتفاعات البرز حتی درون دماغه‌ی بیلاقی آن، از شرق تا جاجرو، از جنوب تا ورامین و شهریار و از غرب تا کرج گسترده شده است مکان و خاستگاه اولیه‌ی شهر تهران در داخل دشت هموار به فاصله‌ی ۱۲ کیلومتری شمال شهر ری بوده است که امروزه محله‌هایی چون عودلاجان، سنگلج، ارگک، چاله میدان، چاله حصار و بازار قدیم را دربرمی‌گیرد. محله‌ها در زمان شاه طهماسب صفوی به وسیله‌ی برج و بارو محصور گردید. در آن زمان

فضای کالبدی شهر تهران (داخل حصار) حدود چهار کیلومتر مربع بود و تمامی فضای بیرون از حصار را مزارع و دهات تشکیل می‌داد.

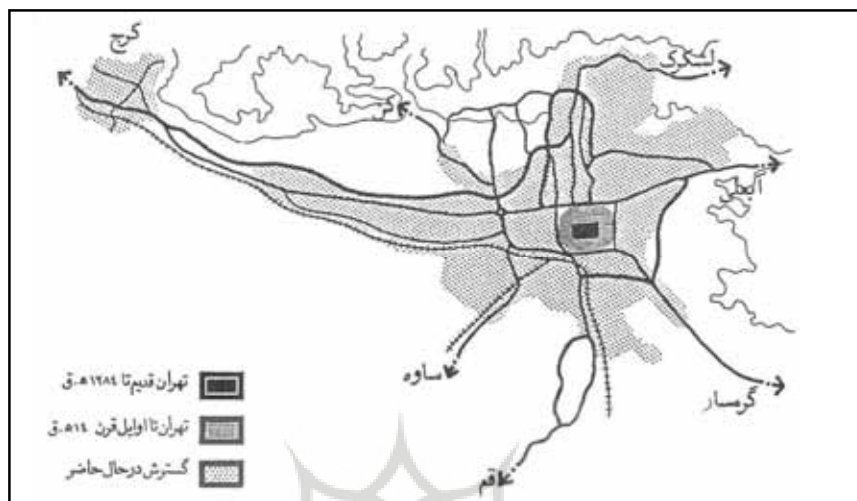
شهر تهران از سال ۱۲۴۰ شمسی، یعنی ۴۰ سال پس از انتخاب آن به عنوان پایتخت کشور تا به امروز، از رشد بسیار سریعی برخوردار بوده، به گونه‌ای که جمعیت آن در طی ۱۲۳ سال گذشته حدود ۵۲ برابر گردیده است (خلیلی عراقی، ۱۳۶۶). در اثر گسترش فیزیکی شتابان شهر، تعداد نقاطی که در پهنه‌ی تهران و در پای کوه البرز به تدریج به زیر پوشش ساختمان‌های شهری رفتند، به ۷۷ آبادی رسید. از این میان ۱۲ آبادی چون عشرت آباد، فرح آباد، سعدآباد و غیره باغ یا کاخ و ۶۵ آبادی دیگر روستاهای کشاورزی بودند. (سعیدنیا، ۱۳۶۸) شهر تهران در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۳۵ و ۱۳۷۵ جمعیت خود را از ۱/۵ میلیون تن به ۶/۷ میلیون تن افزایش داده است و در این مدت ۴۰ شهرک بدون منشأ روستایی، ۱۵ شهرک با منشأ روستایی و ۲۳ شهرک و یا آبادی دیگر را به صورت شهرک اقماری در بافت فیزیکی خود ادغام کرده است (نظریان، ۱۳۷۰).

بررسی‌ها نشان می‌دهد که این شهر نسبت به زمان حکومت شاه طهماسب (با چهار کیلومتر مربع مساحت) حدود ۱۶۰ برابر نسبت به سال ۱۲۷۰ (با ۲۴/۵ کیلومتر مربع) ۱۶/۵ برابر و نسبت به سال ۱۳۳۷ (با ۱۳۰ کیلومتر مربع) ۵ برابر بزرگتر شده است (شکل شماره ۴). این ارقام نشانگر رشد فیزیکی بسیار شتابان این شهر، حتی سریعتر از رشد جمعیت آن می‌باشد. به عنوان مثال اگر جمعیت شهری تهران در سال ۱۳۳۵ به ۱۳۷۵ مقایسه شود، ملاحظه می‌گردد که میزان این رشد تنها حدود ۳/۷ برابر بوده، که نسبت به رشد فیزیکی شهر در سطح بسیار پایینی قرار دارد.

۲-۳. توسعه‌ی فیزیکی شهر تبریز:

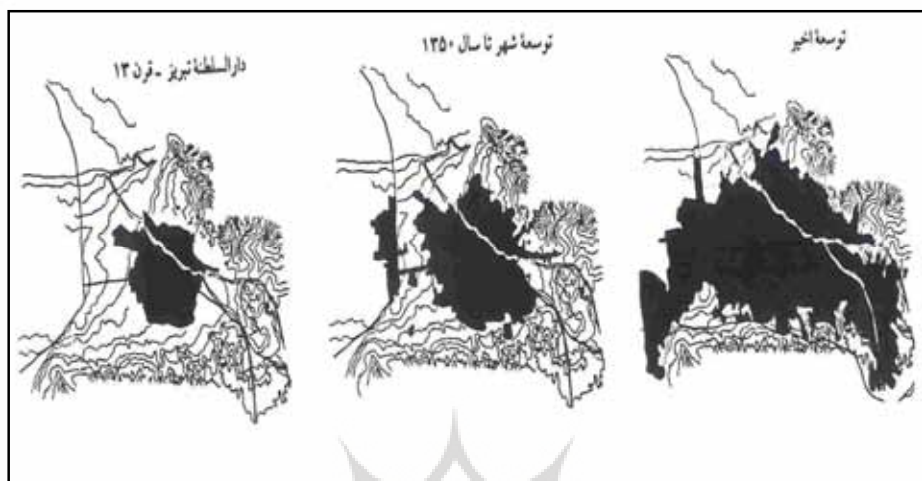
شهر تبریز مرکز استان آذربایجان شرقی در شمال غرب ایران واقع شده است. این شهر در گستره‌ی منطقه آذربایجان موقعیت چهارراهی دارهوقه‌یت جغرافیایی شهر ۳۸ درجه و ۱۵ دقیقه عرض شمالی و ۳۶ درجه و ۲۳ دقیقه طول شرقی از نصف النهار گرینویچ است. ارتفاع آن از سطح دریا بیش از ۱۳۰۰ متر می‌باشد. شهر تبریز به جز در قسمت غربی که در میان سلسله کوه‌های مرتفع منطقه محصور شده و به صورت مثلث گونه در امتداد شرقی و غربی شکل گرفته است به این ترتیب شهر در بستر ملایم دره‌ی تلخه رود (آجی چای) از تمامی جهات به جز در غرب به شیب‌های تند کوه‌های پیرامون محدود می‌شود (محمدزاده، ۱۳۷۶).

شکل ۴: رشد فیزیکی شهتهران طی سال‌های ۱۳۶۸-۱۱۶۸ ه.ش (حبیبی، ۱۳۶۸).

جمعه یستشهر تبریز در سال ۱۳۸۵ متجاوز از ۱۵۰۰ هزار تن بوده که طی نیم قرن اخیر بیش از پنج برابر گردیده است. وسعت شهر تبریز حدود ۸۰۰۰ هکتار است که تقریباً تمامی فضای بستر طبیعی شهر را در بر گرفته است. روند توسعه فیزیکی شهر تبریز در دهه‌های نخست نسبتاً کند بوده، ولی در دهه‌های اخیر آهنگ شتابان به خود گرفته است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که در نتیجه‌ی این رشد اراضی زراعی مستعد، باغات و همین‌طور حدود ده روستا در داخل بافت فیزیکی شهر قرار گرفته و در نهایت با توسعه فیزیکی شهر در آن ادغام گردیده است (شکل ۵). روستای بارنج در شرق، روستاهای لاله، لواسان، امامیه و غیره در جنوب و جنوب غربی، روستای قراملک در سمت غرب و روستای ائل گلی در جنوب شرق، نمونه‌هایی از این موارد محسوب می‌شوند (محمدزاده، ۱۳۸۴).

شکل ۵: روند توسعه فیزیکی شهر تبریز در دوره‌ی معاصر (بسکی و مهدوی، ۱۳۷۵).

مقایسه‌ی محدوده‌ی بافت جدید توسعه با بافت قدیم شهر، نشان می‌دهد که وسعت بافت جدید در طول پنج دهه‌ی گذشته بیش از پنج برابر شده است. این امر، از یک طرف با کاهش شدید تراکم جمعیت مرکز شهر از ۲۰۰ تن در سال ۱۳۴۵، به ۷۵ تن در هکتار در سال ۱۳۷۵ و از طرف دیگر توسعه‌ی شهرنشینی با تراکم کم و یا متوسط در نواحی جدید می‌باشد. این مسأله صرف نظر از بی‌برنامه‌گی گسترش برخی از حواشی شهر به سیاست‌های توسعه‌ی سازمان مسکن و شهرسازی در ارتباط با مقوله‌ی زمین باز می‌گردد.

۴. اثرات زیست محیطی توسعه فیزیکی شتابان شهرها

نابودی اراضی کشاورزی و آسیب‌های زیست محیطی از مهمترین عوارض توسعه فیزیکی توسعه‌ی شتابان نواحی شهری هستند، گرچه این دو مکمل یکدیگرند، ولی به منظور سهولت بررسی و تصویر بهتر مسأله در قسمت زیر به هر یک پرداخته می‌شود:

۴-۱. نابودی اراضی کشاورزی:

نیاز به تولید مواد غذایی، اولین اصل مربوط به بقا است. اصل مذکور این فرض پایه را در برنامه ریزی کاربری اراضی شکل می دهد که هر کجا که ممکن باشد باید اراضی درجه یک کشاورزی به عنوان یکی از منابع طبیعی که در بلند مدت بالاترین ارزش را دارا است، حفظ شود؛ حتی چنانچه تقاضای کنونی به مواد غذایی حفاظت از چنین اراضی را الزام ننماید، باز این فرض اساسی که وضعیّت عرضه مواد غذایی و رشد جمعیت در آینده چندان قابل پیش بینی نیست، باقی خواهد ماند.

تجزیه و تحلیل مایک هوگ^۱ از این موضوع برای آینده برنامه ریزی زمین خصوصاً برای شهرهای دارای رشد سریع کشورهای در حال توسعه بیشتر، می تواند مفید باشد. وی در میان عوامل دیگر این نکته را مورد تأکید قرار داده که چگونه حتی در متراکم ترین شهرهای امروزی می توان قسمتی از اراضی رله تولید مواد غذایی اختصاص داد. وجود چنین اراضی در داخل شهر کیفیت کلی زندگی شهر نظیر آب، هوا و همین طور کیفیت های اجتماعی آن را بهبود می بخشد. نگاهی به شهرهای انگلیسی نشان می دهد که مواد غذایی البته در مقادیر کم در باغچه ها و یا محوطه های خاکی در شهرها کاشته می شود و در صورت لزوم امکان افزایش آن نیز در حیطه وجود دارترین وضعیّت حاکی از آن است که توسعه زمین و اعلام آن به عنوان زمین شهری الزام آبه این معنی نیست که نمیتوان از آن برای تولید مواد غذایی استفاده کرد. (بیر و هیگینز ۱۳۸۱: ۲۵)

تولید مصالح ساختمانی، از جمله تولید آجر و سیمان از یک سو و آبیاری اراضی بدون توجه به امکانات زهکشی از سوی دیگر موجبات تخریب، شور و قلیایی شدن بخشی از خاک کشور می شود، لذا از این طریق بخشی از خاک های کشاورزی از بین می رود. این در حالی است که در طبیعت برای تولید فقط یک سانتی متر مکعب خاک باید ۲۰۰ تا ۱۰۰۰ سال زمان صرف شود (بهرام سلطانی، ۱۳۷۱). بنابراین خاک مرغوب را به عنوان یکی از منابع کمیاب که باید حداکثر مراقبت را در حفاظت از آن به کار برد طبقه بندی می کنند؛ حتی در کوچکترین زمین ها نیز اقداماتی را برای محدود کردن میزان فرسایش خاک که اغلب بر اثر اجرای طرح های توسعه روی می دهد، پیش بینی می کنند.

هم چنانکه قبلاً اشاره شد، بیشتر شهرها در مراحل اولیه توسعه با هدف بهره برداری کشاورزی در مجاورت اراضی مرغوب زراعی استقرار یافته و با گسترش فیزیکی خود موجبات عقب نشینی مالیهی

بخش کشاورزی به سمت اراضی نامرغوب را به وجود آورده‌اند. بدیهی است که این جریان علاوه بر افت بازدهی $\bar{M}$ هکتاری بخش کشاورزی، سبب کاهش مساحت این اراضی نیز گردیده است. ایجاد دوباره اکوسیستم‌های جدید، نظیر آنچه که در مناطق سرسبز شمال مانند بندر انزلی می‌توان یافت و یا حفظ مزارع و باغاتی که هم اکنون در برخی از شهرها مانند ارومیه در معرض نابودی قرار دارند، غیر ممکن است؛ زیرا این اکوسیستم‌ها بسیار پیچیده‌اند و با تراشیده شدن باغات و قطعات جنگلی، حیات گیاهی و جانوری با تهدید جدی حتی انقراض قرار می‌گیرد. این تنها اکوسیستم‌ها نیستند که از دست می‌روند، بلکه تک تک گیاهان و جانوران و حتی روش‌های زیست انسانی نیز با تکنیک‌های غیر متفکرانه کاربری یا مدیریت زمین می‌توانند در معرض نابودی قرار گیرند.

بر اساس اطلاعات موجود، تراکم جمعیت همراه با جانوران اصلی بدون احتساب جانوران خانگی و نخجیرها معادل یک تن به ازای ۰/۷ هکتار می‌باشد. به عبارت دیگر برای هر انسان و هر جانور اصلی که معادل یک انسان غذا مصرف می‌کند، کمتر از ۰/۷ هکتار زمین می‌رسد (اودوم، ۱۳۵۷). این در حالی است که سالانه ۸ میلیون هکتار از کشتزارهای جهان بر اثر توسعه فیزیکی شهرها از بین می‌روند (مخدوم، ۱۳۶۹). با آن که طرفداران حفظ محیط زیست، در برخی از شهرهای توسعه یافته درصدد حفظ اراضی کشاورزی و باغات هستند، لیکن مطالعات به عمل آمده حاکی از آن است که این تلاش‌ها از سوی صاحبان املاک چندان مورد استقبال قرار نمی‌گیرد؛ چراکه $\bar{M}$ بخش کشاورزی با وجود تقاضای روز افزون و در نتیجه قیمت بالای زمین و از همه مهمتر منطبق سود حاکم در نظام سرمایه داری و یا نظام سرمایه داری وابسته، دیگر امری مقرون به صرفه نیست. این مسأله در شهرهای بزرگ و به ویژه در شهرهایی که توسعه فیزیکی آن‌ها شتابان است، زمینه خرید و بورس بازی روی زمین و تفکیک آن به قطعات کوچک به اصطلاح چهل تکه کردن زمین را شدیداً تقویت نموده و اغلب از این طریق بر نحوه توسعه و چگونگی روند اقتصادی شهرها تأثیر تعیین کننده می‌گذارند. زمین‌هایی که تا دیروز جزو نواحی روستایی و کشاورزی بود و با واحدی چون جریب، اکر^۱ و هکتار خرید و فروش می‌شد، امروزه با قرار گرفتن در مسیر توسعه (محدوده شهری) کسب موقعیت مکانی خاص، قیمت شان یک شبه صدها برابر شده و به تعبیر چینی و کایزر^۲ این بار با متر معامله می‌شوند. در این

1. acre

ارتباط از زمین های اطراف چارا گلیف^۱ در سائوپولو هم می توان نام برد که در مدتی کمتر از چند سال با سود ۸۰۰ درصد فروخته شده اند. (ویلیام، ۱۳۷۵)

با توجه به اینکه در کشورهای در حال توسعه خرید زمین عملاً بهترین و مطمئن ترین راه حفظ سرمایه در مقابل تورم است، بنابراین حتی افراد هم که دارای وضعیّت مالی چندان مناسب نیستند، به این امر مبادرت می ورزند. گرچه این مسأله (خرید یا تصرف زمین) بیشتر در حواشی شهرها محسوس است، با این حال باید توجه داشت که محدود به آنها نیست برای مثال در کشور ما در اثر حاکمیت تفکر بازاری تغییر و تحولات شهری آنچنان گسترده شده که فضاهای مسکونی بافت های قدیم شهرها به راحتی مورد سوداگری قرار گرفته^(۴) و بدون هیچگونه معنی برای اهداف اقتصادی دخل و تصرف می شوند (محمدزاده، ۱۳۸۴). این در حالی است که منابع طبیعی و اراضی کشاورزی مجتمع های زیستی کوچک و به ویژه روستاها نیز از اثرات فضایی اشغال برویه های زمین برای ایجاد مراکز مسکونی (ویلاتشینی)، تولیدی و خدماتی در امان نیستند. به عبارت دیگر خطر شهرها برای زمین های کشاورزی بیش از مسافتی است که مستقیماً توسط آنها تصرف و اشغال می شود. مسأله ای که کشورهای پیشرفته از طریق شهرنشینی معکوس، یعنی مهاجرت از شهر به روستا، به منظور استفاده از طبیعت بکر و زیبا به شکل دیگر بدان دامن می زنند.

۴-۲. آسیب های زیست محیطی:

توسعه فیزیکی شتابان با صدمات زیست محیطی متعدد همراه است. اختلال در محیط های طبیعی و انسان ساخت از جمله ای این تأثیرات هستند، که در بحث زیر به اختصار مورد اشاره قرار می گیرد:

۴-۲-۱. محیط های طبیعی:

محیط های طبیعی جایگاه و محل استقرار پروژه های شهری است. اگرچه عناصر و یا مؤلفه های طبیعی در جهت یابی و معنی دادن به محیط بسیار ارزشمند و کیفیت سیمای محیط را بالا می برند، لیکن بررسی ها نشان می دهند که در شهرهایی که از توسعه فیزیکی شتابانی برخوردارند، بسیاری از مظاهر و مناظر طبیعی از بین رفته است. از موارد قابل توجه و قابل تعمیم در این زمینه، به هم خوردن فرم طبیعی زمین و ارتفاع آن (شیب)،

آلودگی آبها (شامل آب دریاها، رودخانه‌ها، نهرها، آبشارها و چشمه‌ها) تضعیف یا نابودی پوشش گیاهی، تهدید حیات وحش و نظایر آن می‌باشد.

براساس اطلاعات موجود، در مناطق شهری بیش از ۸۵ درصد ریزش‌های جاری در تغذیه‌ی منابع آب زیرزمینی نقش ندارند. مهم‌ترین عامل به خاطر بیابان‌سازیم که حجم آبهای زیرزمینی در مناطق شهری در مقایسه با مناطق غیر شهری بسیار کمتر است؛ زیرا آب باران به جای آن که مانند سطوح باز طبیعی به آهستگی درون زمین نفوذ یافته و تصفیه شود، به جریان سیلاب‌های شهری تبدیل می‌شود. این جریان شتابنده، احتمال آسیب‌های محلی به موجودات زنده و برهم زدن آبرفت‌ها، فرسایش خاک، وقوع سیل و انسداد نهرها را افزایش داده و بر رونق‌بودی تنوع‌های زیستی و سیستم‌های طبیعی تصفیه‌ی آب (خودپالایی) می‌افزاید (بیر و هیگینز، ۱۳۸۱).

براساس تحقیقات موجود، آب بیشتر رودخانه‌ها، دریاچه‌ها و دریاچه‌های اطراف شهرهای بزرگ آلوده است و به نظر بسیاری از متخصصین مصرف‌مواندایی حاصل از آبیان این نواحی چون ماهی‌ها و خرچنگ‌ها مصون از خطر نیست. برای مثال در خلیج لوور^۱ سانفرانسیسکو، اتومبیل‌ها عامل ورود بیش از ۵۰٪ ترکیبات مسی، کادمیوم و روی به داخل آب دریا هستند. ضایعات حاصل از ترمز به تنهایی عامل ۵۰٪ مس می‌باشد. ۲۵٪ بقیه مس وارد شده به رودخانه از آلودگی هوا بوده که قسمت عمده آن نیز ناشی از ترافیک و سائط نقلیه‌ی موتوری است. مس قسمت عمده‌ی نگرانی‌ها است؛ چرا که حتی در غلظت‌های پایین نیز می‌تواند برای گیاهان و جانوران آبی سمی باشد (بورینگتون و هارت، ۱۹۹۸).

۲-۲-۴. محیط انسان ساخت:

محیط انسان ساخت، بازتاب تعاملات اجتماعی و اقتصادی در فضا است و بر این اساس، انسان از طریق مشاهده‌ی محیط‌های مصنوعی می‌تواند به پیش و فرهنگ برنامه‌ریزی آن سرزمین پی برد. تا زمانی که انسان برای گذران زندگی خود طبیعت و منابع طبیعی سروکار داشت با در نظر گرفتن توان و قابلیت محیط از آن‌ها بهره‌برداری می‌نمود. در این راستا، بطور طبیعی آموخته بود که مثلاً هرگاه در مکانی آب فقط برای ده خانوار وجود دارد، در آنجا بیست خانوار نمی‌تواند استقرار یابند. به عبارت دیگر توان و قابلیت محیطی بیشینه‌ی میزان جمعیت در فضا را تعیین می‌نمود (بهرام سلطانی، ۱۳۷۱).

1. Lower

2. Burrington and Heart

به موازات افزایش جمعیت و توسعه‌های زیستی و به ویژه با رشد علم و فن آوری، انسان به تدریج از قانون‌مندی‌های طبیعت فاصله گرفت. این موضوع در شهرهایی که دارای مشکل کنترل فیزیکی در توسعه فیزیکی بودند، موجب بروز مشکل ناسازگاری کاربری اراضی شهری و توزیع فضایی نامناسب آن‌ها، گسستگی بافت فیزیکی، زلزله‌آزمایی‌ها، اعتبارات فرهنگی بافت، ظهور چندگانگی شهری و بالأخره نابسامانی سیمای شهری گردید. باید گفت که این مسأله حتی در ممالکی که به نوعی از اقتصاد برنامه ریزی شده پیروی می‌کنند نیز، قابل مشاهده است.

جمع بندی و نتیجه گیری

همچنان که عنوان شد، یک سوم سطح کره زمین را خشکی‌ها پوشانده‌اند، از این مقدار تنها ۱۷ درصد قابل سکونت می‌باشد. با توجه به این که اغلب شهرها از دیرباز در مجاورت و حتی در بستر مستعدترین و مرغوب ترین زمین‌های کشاورزی قرار گرفته‌اند، بنابراین با توسعه فیزیکی بی‌رویه میراث و به تعبیر صحیح تر ثروت غیر قابل جایگزین جوامع بشری، برای همیشه به راحتی از دسترس انسان خارج می‌شود. اگرچه روند توسعه فیزیکی شتابان نواحی شهری و تصرف بی‌رویه زمین، در کلیه کشورهای جهان ادامه یافته و یا در حال توسعه، مشاهده می‌شود، لیکن آهنگ آن در کشورهای در حال توسعه شتابان تر است. از مقایسه رشدهای جمعیت شهری کشورها (توسعه یافته و یا در حال توسعه) با فضای اشغالی آن‌ها مشخص می‌شود که به موازات رشد جمعیت، فضای اشغال شده و حتی در برخی موارد نظیر بانکوک، سائوپولو، تهران و تبریز، میزان تصرف زمین از رشد جمعیت پیشی می‌گیرد.

در حالی که تصرف زمین در غرب اساساً از واقعیت فردگرایی و عدم زیست مشترک، حرص و افزون‌طلبی انسان‌ها و به ویژه نیاز آفرینی کاذب نظام سرمایه داری مایه می‌گیرد، در ممالک در حال توسعه معلول فقر و نابرابری اجتماعی و اقتصادی موجود بین نقاط شهری و روستایی و تضعف سیستم‌های برنامه‌ریزی اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و اجرایی است. با ادامه این وضع پیش بینی می‌شود در چند دهه‌ای آتی، مرغوب‌ترین و با ارزش‌ترین اراضی کشاورزی که معمولاً اراضی بلافصل شهرهاست (دایره‌ای به شعاع حداکثر ۲۰ کیلومتر)، از بین رفته و در نهایت شهرها با رشد بی‌رویه به محیط‌های خشک و بی‌آب و علف، تبدیل شوند.

بنابراین به منظور نیل به توسعه‌ی پایدار، باید به گونه‌ای بین تقاضای زمین و ضرورت حفظ اراضی کشاورزی برای تغذیه‌ی نسل حاضر و نسل‌های آینده تعادل برقرار کرد. گرچه حفظ پایدار اراضی کشاورزی و محیط زیست عمدتاً با عوامل سیاسی و اقتصادی جامعه ارتباط دارد، با این حال باید دانست که برنامه‌ریزان نیز برای حفظ و کنترل اصولی زمین ابزارهای خاص خود را داشته و به سهم خویش می‌توانند در کاهش آسیب‌های زیست محیطی و نیل به توسعه‌ی پایدار ایفای نقش نمایند. آن‌ها می‌توانند به گونه‌ای برنامه‌ریزی نمایند که اراضی مرغوب را حتی اگر فعلاً نیازی به آن‌ها نباشد، برای کاربری کشاورزی در آینده نگه دارند. این کار خصوصاً در کشورهای در حال توسعه که شهرها علاوه بر بیکاری گسترده دارای مشاغل غیر تخصصی هستند و هنوز در بسیاری از نقاط می‌توان از تبدیل شدن اراضی به خاک‌های نامرغوبتر بر اثر توسعه جلوگیری کرد، دارا اهمیت است. حتی در دنیای پیچیده‌ی امروز که در آن غذای کشت شده در منطقه‌ای به مصرف مردم منطقه‌ای دیگر می‌رسد اجبار وجود دارد که اهمیت محافظت از زمین‌هایی که توان بالای زراعت دارند، مورد تأکید قرار گیرد.

شهر زنده است چون انسان زنده است و انسان به محیط‌های زنده و فرجخش نیاز دارد شرط مهم دست‌یابی به این مهم در کنار روش‌های کنترل رشجمعیت و مهاجرت روستا شهری، مدیریت خردمندان‌هی فضاستپیش فرض اساسی این است که منابع تجدید نشدنی باید با دقت فراوان مورد استفاده قرار گیرند و تنها هنگامی به بهره برداری آنان می‌توان پرداخت که یک بررسی کامل از اثرات زیست محیطی آنان به عمل آمده باشد. همان‌گونه که حفظ اراضی کشاورزی در حیات شهر امری ضروری است، توسعه‌ی فیزیکی منطقی و کنترل شده را نیز باید بتوان یک واقعیت جدانشدنی پذیرفت. به گواهی تجارب موجود، کشاورزی پیرامون شهرها از نظر کارایی اقتصادی، دسترسی به بازار و کالبره‌وری منحصر به فرد می‌باشلمنابع محلی با توسعه‌ی صیفی کاری و سبزیجات، باغچه‌های شخصی و مزارع داخل شهر می‌توانند به مردم شهر، به ویژه افراد کم‌درآمد، امکان دهند که میوه و سبزیجات مورد نیاز خود را تولید کنند و بدین ترتیب وابستگی شهر را به نواحی اطراف کاهش دهند.

بنابراین هنر مهم برنامه‌ریزی این است که با توجه به ماهیت هر یک، مناسبترین فضا را تعیین نماید. به عبارت دیگر با نزدیک نمودن اهداف حفظ محیط زیست با برنامه ریزی و طراحی محیط، موانع موجود در هدایت پروژه‌های شهری و طرح‌های توسعه‌ی اجتماعی و اقتصادی را از میان بردارد. بدیهی است که با رعایت

این اصل، علاوه بر حفظ اراضی کشاورزی، میزان آسیب پذیری محیط نیز به حداقل ممکن خود کاهش می‌یابد. از ابزارهای مهم این مدیریت، علاوه بر ایجاد تعادل جغرافیایی، اقتصادی و جمعیتی در گستره‌ی فضا، افزایش تراکم، تنظیم الگوی مصرف زمین، برقراری ضابطه‌ی تفکیک قطعات و افزایش تراکم ساختمانی و نیز تهیه‌ی نقشه‌ی کاربری اراضی بر مبنای اصول و معیارهای مکان‌یابی (سازگاری یا هم‌جواری کاربری‌ها، تعیین ظرفیت فضیلت‌طلبی کاربری‌های اراضی) و از مهم‌ترین، توسعه‌ی فرهنگ و آگاهی‌های عمومی از ارزش و اهمیت بی‌بدیل زمین در توسعه‌ی عالی کشتی کشاورزی و محیط زیست می‌باشد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

یادداشت‌ها

۱. از بین رفتن جزایر آتشفشانی در اثر حرکات تکتونیکی یا باریک شدن سواحل در اثر تغییرات سطح آبها (عوامل طبیعی) و نیز احیاء ۲۲۰ هزار هکتار از طریق خشک کردن آب منطقه زویی درزی (Zui dersee) در کشور هلند (عوامل انسانی) به ترتیب نمونه‌هایی از کاهش و یا افزایش زمین بوده‌اند (تولون، ۱۳۷۴).
۲. Communs کوچکترین واحد تقسیمات اداری فرانسه و معادل دهستان ایران است. کومون‌ها توسط شهرداری و زیر نظر شورای شهر اداره می‌شوند.
۳. چپین و کایزر (Chapin and Kaiser)، در کتاب معروف خود با عنوان «برنامه ریزی کاربری اراضی شهری» (Urban Land use Planning) در تمیز تفاوت‌های زمین‌های کشاورزی از دیگر اراضی علاوه بر داشتن موقعیت مکانی به واحد سنجش آن‌ها یعنی متر اشاره دارند.
۴. باید گفت که در گذشته ساکنان بافت‌های قدیم با مذهب پنداشتن روح سوداگری در شهر با ساخته‌ی خویش یعنی فضاهای مسکونی و غیر مسکونی ارتباط نمادین برقرار می‌نمودند. سعی بر آن بود که با کاهش وابستگی به محیط‌های طبیعی سخت و خشن، بخشی از نیازهای غذایی خود را از داخل حیاط تأمین نمایند.

منابع و مآخذ:

۱. امانی، مهدی (۱۳۷۱)؛ "تفجار شهرها" مجله‌ی پیام، شماره ۲۶۰: ۳۶-۳۴.
۲. اودوم، یوجین پی (۱۳۵۷)؛ "مقاله بوم‌شناسی"، ترجمه‌ی میمندی نژاد، تهران: دانشگاه تهران.
۳. بسکی سهیلا و مهدوی شهرزاد (۱۳۷۵)، "تبریز با شکوه اسلامی و وارثان ناسپاس"، فصلنامه‌ی آبادی، شماره ۲۲: ۸۵-۷۲.
۴. بهرام سلطانی، کامبیز (۱۳۷۱)؛ «مجموعه مباحث و روش‌های شهرسازی»، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات و معماری ایران.
۵. بیر آن. آر و کاترین هیگینز (۱۳۸۱)؛ "برنامه ریزی محیطی برای توسعه‌ی زمین، راهنمایی برای برنامه‌ی ریزی و طراحی محلی پایدار"، ترجمه‌ی دکتر حسین بحرینی و دکتر کیوان کریمی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۶. توفیق، فیروز و صدیقیان، ایرج (۱۳۷۴)؛ "کشاورزی در طرح کالبدی" مجله‌ی اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال سوم، شماره ۱۱: ۲۳-۷.
۷. تولون، یدرایوی (۱۳۷۴)؛ "جغرافیای سکونت"، ترجمه‌ی محمد ظاهری، تبریز، انتشارات عمید.
۸. حبیبی، محسن (۱۳۶۸)؛ "دولت و توسعه تهران" مجله‌ی محیط‌شناسی، سال شانزدهم، شماره ۱۵: ۲۲-۱۱.
۹. خلیلی عراقی، منصور (۱۳۶۶)؛ "شناخت عوامل مؤثر در گسترش بی‌رویه‌ی شهر تهران"، تهران: دانشگاه تهران.
۱۰. زنجانی، حبیب اله (۱۳۷۱)؛ "مجموعه توسعه"، تهران، وزارت مسکن و شهرسازی ایران.
۱۱. سعیدنیا، احمد (۱۳۶۸)؛ "مکان شهر تهران" مجله‌ی محیط‌شناسی، سال شانزدهم، شماره ۱۵: ۱۰-۱.
۱۲. شاریه، ژان برنارد (۱۳۷۳)؛ "شهرها و روستاها"، ترجمه‌ی سیروس سهامی، مشهد، نشر نیکا.
۱۳. فرید، یدالله (۱۳۷۱)؛ "کاربرد جغرافیا در روش تحقیق شهر و روستا"، تبریز، انتشارات دانشگاه تبریز.
۱۴. محمدزاده، رحمت (۱۳۷۶)؛ "افزایش بی‌رویه و سائط نقلیه‌ی موتورسیکلتی شهر تبریز و اثرات محیطی آن" مجله‌ی صفا، دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۳۰.
۱۵. محمد لمزاده، رحمت (۱۳۸۴)؛ "مدرنیته و شهرسازی: مورد مطالعه بافت قدیم شهر تبریز"، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، رساله‌ی دکتری تخصصی گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری.
۱۶. مخدوم، مجید (۱۳۶۹)؛ "دستورالعمل بررسی توان محیط زیست برای طرح‌های توسعه‌ی شهری"، تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.

۱۷. میرمعزی، مهتاب (۱۳۷۵)؛ «شهرها چقدر از سطح کره زمین را می‌پوشانند؟» مجله‌ی صنعت و حمل و نقل، سال ۱۵، شماره ۱۴۹: ۹۹.
۱۸. نظریان، اصغر (۱۳۷۰)؛ «توسعه‌ی شهر تهران و پیدایش شهرک‌های اقماری»، فصلنامه‌ی تحقیقات جغرافیایی، شماره ۱، سال ششم: ۱۱۷-۱۲۴.
۱۹. وزارت کشاورزی (۱۳۷۱)؛ «مطالعات صندوق نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی ایران» سیمای مالکیت اراضی مزروعی ایران، تهران: معاونت امور واحدهای تولیدی و کشت و صنعت.
۲۰. ویلیام، جورج (۱۳۷۵)؛ «شهرسازی در عقب ماندگی»، ترجمه‌ی مهدی کاظمی بید هندی، تهران: دانشگاه ملی ایران.
۲۱. هال، پتر (۱۳۸۱)؛ «برنامه ریزی شهری و منطقه‌ای»، ترجمه‌ی جلال تبریز، تهران: انتشارات پردازش و برنامه ریزی شهری.

22. Bunting Stephen H. and Hart Bennet, (1998) *City Routes, City Rights: Building Livable Neighborhoods and Environment Justice by Fixing transportation*, Conservation Law Foundation (CLF), New York.
23. Chapin F Stuart J and Kaiser Edward J (1985); *Urban Land use Planning*, University of Illinois, Press Urbana and Chicago.
24. Gallion A B and Eisner S (1994); *The Urban Pattern City Planning and design*, Van Nostrand Company, USA.
25. The World Bank (1993); *Urban Transport and City Efficiency*, in A World Bank Policy Study, Pp. 1-8.

مشخصات نویسنده:

دکتر رحمت محمد مدزاده استادیار گروه معماری دانشگاه تبریز.

پیش‌گام‌انسان و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی